خدا در تصور انسان

محمدحسن قدردان قراملکی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۳

شمارگان: ۲۰۰۰

قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان

طراح جلد: سیدایمان نوری نجفی

چاپ و صحافی: مجاب

سرشناسه: قدردان قراملکی، محمدحسن، ۱۳۴۴-.

عنوان و نام پدیدآور: خدا در تصور انسان/ محمدحسن قدردان قراملکی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲

مشخصات ظاهری: ۴۵۲ص.

شابک: ۰ ـ ۲۴۵ ـ ۱۰۸ ـ ۶۰۰ ـ ۹۷۸

وضعیت فهرستنویسی: فیپا

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: خداشناسی. موضوع: خدا — اثبات.

موضوع: خدا — صفات. موضوع: خداشناسی— فلسفه.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۴خ۴ق/۲/ BP ۲۱۷

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۲

شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۳۷۷۸۷

همه حقوق مجفوظ است

www.ketab.ir

فهرست

پیشگفتار ۱۹
مقدمه ۲۵
۱. شرح مسئله و اهمیت آن ۲۵
۲. پیشینه تحقیق ۲۸
۳. روش تحقیق ۲۹
۴. سؤالات اصلی و فرعی ۲۹
۵. فرضیه تحقیق ۳۰
۶. نوآوری‌ها و مزایای تحقیق ۳۰

بخش اول: امکان تصور و شناخت خدا ۳۵
فصل اول: امکان تصور اجمالی ذات خدا ۳۷
گفتار اول: تبیین مفاهیم کلیدی ۳۷
۱. اشاره‌ای به معقولات و مفاهیم ذهنی ۳۸
۲. اشاره‌ای به‌معنای مطلق و چگونگی تصور آن ۴۰
گفتار دوم: مفهوم خدا معقول ثانی فلسفی ۴۲
پاسخ یک شبهه (تقریر فوق مبین صفات نه ذات خدا) ۴۷
گفتار سوم: رویکردهای تصور خدا ۵۰
۱. رویکرد عقلی محض ۵۰
۱ـ۱. برهان صدیقین ۵۱

www.ketab.ir

۲ـ۱. تحلیل واجب‌الوجود ۵۱
۲. رویکرد عقلی ـ حسی ۵۳
۳. رویکرد فطری و شهودی (علم حضوری) ۵۳
۳ـ۱. متعلق فطرت، موجود کامل و محبوب ۵۵
۳ـ۲. قادر مطلق، متعلق دیگر فطرت ۵۷
۳ـ۳. خدای یکتا، متعلق گرایش‌های فطری ۵۹
فصل دوم: امکان شناخت و تصور ذات خداوند ۶۱
گفتار اول: ادله عقلی قائلان به امکان شناخت و تصور ذات خدا ۶۲
۱. اشتراک در اصل وجود ۶۲
تحلیل و بررسی ۶۴
۱. وجود، امر مشکک ۶۴
۲. پاسخ نقضی ۶۵
۳. خلط بین مفهوم و حقیقت ۶۶
۲. اشتراک در ذات ۶۶
تحلیل و بررسی ۶۸
۱. ذات، وجود ۶۸
۲. تحلیل نسبت صفات کمالی اختصاصی با ذات واجب ۶۸
۲ـ۱. عینیت صفات اختصاصی با ذات واجب ۶۸
۲ـ۲. عدم عینیت صفات اختصاصی با ذات واجب ۶۹
۲ـ۳. شناخت کامل مطلق (مقسم) به شناخت اقسام ۷۰
۲ـ۴. مقسم مفهوم عارضی لازم مشترک ۷۱
۳. نسبت و حکم وابسته به اصل شناخت ۷۲
تحلیل و بررسی ۷۳
۴. برهان صدیقین ۷۳
تحلیل و بررسی ۷۶
۱. فرق بین مقام شناخت و اثبات ۷۶
۲. شعاع وجودی خدا واسطه برهان صدیقین ۷۶
۵. تجربه دینی ۷۸

www.ketab.ir

تحلیل و بررسی ۸۱
۱. انکار تجربه ناب دینی ۸۱
۲. احساسی و عاطفی‌بودن تجربه دینی ۸۲
۳. توصیف‌ناپذیری تجربه دینی ۸۳
۴. برگشت به فطرت و شهود عرفانی ۸۳
۶. فناء در خدا ۸۳
تحلیل و بررسی ۸۶
گفتار دوم: ادله نقلی قائلان به امکان شناخت و تصور ذات خدا ۸۸
۱. قائلان قوسین ۸۸
تحلیل و بررسی ۸۹
طلب رؤیت خدا توسط حضرت موسی ۹۰
تحلیل و بررسی ۹۲
۳. ظاهر برخی آیات ۹۴
تحلیل و بررسی ۹۵
فصل سوم: استحاله [illegible] شناخت ذات خدا ۹۹
مقدمه ۹۹
گفتار اول: ادله استحاله ناظر بر متعلق شناخت ۱۰۰
۱. خدا برتر از وجود و هستی ۱۰۰
تحلیل و بررسی ۱۰۱
۲. وجود خدا وجود خاص و فراتر از فهم بشری ۱۰۳
تحلیل و بررسی ۱۰۵
۳. مباینت بین وجود ممکن و خدا ۱۰۵
تحلیل و بررسی ۱۰۶
۴. استحاله تعلق معرفت به وجود غیرمتناهی ۱۰۶
۴ـ۱. محدودیت، لازمه علم به غیرمتناهی ۱۰۶
ملازمه معرفت به ذات با احاطه ۱۰۹
۴ـ۲. عدم حصول بی‌نهایت در ذهن ۱۱۰
تحلیل و بررسی ۱۱۰

www.ketab.ir

۱. امکان تصور مطلق با تجرید ۱۱۰
۲. تعامل قوه عاقله و مخیله در تصور غیرمتناهی ۱۱۱
۳. چگونگی علم خدا به ذات غیرمتناهی خود؟ ۱۱۳
۵. وجود تجردی و بسیط ۱۱۴
۶ عدم وجود مفهوم برای خدا ۱۱۶
۶_۱ وجود صرف و مطلق فاقد مفهوم ۱۱۶
۶_۲ فقدان صورت برای خدا ۱۱۷
۶_۳ اشتراک لفظی‌انگاری مفاهیم منسوب به خدا و دلایل آن ۱۱۸
۶_۳_۱ نسبت صفات کمالی به خدا مستلزم توصیف به وصف ممکنات ۱۱۸
۶_۳_۲ آیات و روایات دال بر عدم جواز اطلاق اسما و صفات خدا بر مخلوق ۱۱۸
۶_۳_۳ معرفت فعل خدا ۱۱۹
تحلیل و بررسی ۱۱۹
۷. ماهیت‌نداشتن خدا ۱۲۲
۸. عدم وجود مفهوم و ... برای خدا ۱۲۳
تحلیل و بررسی ۱۲۶
۹. عدم امکان شناخت حقیقی اشیا ۱۲۸
تقریر دیگر ۱۳۲
۱۰. بی‌معنایی مفاهیم فرامادی ۱۳۳
تحلیل و بررسی ۱۳۴
۱. لزوم دور ۱۳۴
۲. ادعای «لزوم تحقیق پذیری گزاره های معنادار ... گزاره ترکیبی آزمون‌ناپذیر معنادار ۱۳۵
۳. عدم صحت ادعای کلیت ۱۳۶
۴. عدم نفی گزاره‌های فرامادی ۱۳۷
۵. نسبیت ۱۳۷
۶ عدم انسجام و بطلان اصل فرضیه ۱۳۸
گفتار دوم: ادله استحاله ناظر بر فاعل شناسا

www.ketab.ir

۱. کرانمندی معرفت انسان ۱۳۸
۲. درهم‌آمیختگی معرفت انسانی به مادیات ۱۳۹
۳. درهم‌آمیختگی واژگان انسانی با مفاهیم مادی ۱۴۰
تحلیل و بررسی ۱۴۰
۱. وضع لفظ بر گوهر معنا بدون لحاظ خصوصیت ۱۴۰
۲. پاسخ یک اشکال ۱۴۲
۳. خلط اشتراک علوم ادبی با علوم عقلی ۱۴۴
۴. عدم احاطه معلول به علت ۱۴۵
استحاله علم حضوری به خدا ۱۴۷
عر[illegible] انقلاب ذات ۱۴۸
[illegible]لی[illegible] مفاهیم ذهنی ۱۵۰
[illegible]یر د[illegible]گر (عد[illegible]لق معرفت عقلی بر جزئیات) ۱۵۴
تحلیل و بررس[illegible] ۱۵۴
۸. مصنوع‌بودن مفاهیم ذهنی ۱۵۶
تحلیل و بررسی ۱۵۷
۹. غروب و زوال مفهوم ذهنی ۱۵۸
۱۰. غیبت مفاهیم ذهنی ۱۵۹
تحلیل و بررسی دو دلیل اخیر ۱۶۰
گفتار سوم: ادله نقلی قائلان به استحاله ۱۶۰
۱. آیات ۱۶۰
آیات تنزیهی ۱۶۲
۲. روایات ۱۶۳
۱ـ۲. اذعان معصومان به عدم معرفت خداوند ۱۶۳
۲ـ۲. ذات حق نهان و مستور ۱۶۳
۳ـ۲. تحیر و عجز عقول از معرفت خدا ۱۶۴
۴ـ۲. نهی از تفکر در ذات خدا ۱۶۷
۵ـ۲. حقیقت خدا غیرقابل‌تصور و تعقل ۱۶۸
۶ـ۲. عدم توصیف و تعریف خدا ۱۷۰

www.ketab.ir

تحلیل و بررسی ۲۲۸
۱. خلط مفهوم و مصداق ۲۲۸
۲. تعطیلی معرفت خدا ۲۲۸
۳. توصیف ممکنات به ضدیت با خدا ۲۲۹
تحلیل و بررسی ۲۳۰
۴. تردید یا انکار اصل وجود خدا ۲۳۳
۵. مخالفت با نصوص دینی ۲۳۴
۶. دو اشکال استاد مصباح ۲۳۴
۱ـ۶. سلب یک نقیض مُثبت نقیض دیگر ۲۳۴
۲ـ۶. سلب یک نقیض مثبت معرفت و وجود نقیض دیگر ۲۳۴

تحلیل و بررسی ۲۳۵
گفتار د[illegible]رویکرد تمثیلی ۲۳۶
تمثیل ا[illegible] و تنا[illegible] ۲۳۸
تحلیل و بر[illegible] ۲۳۹
گفتار چهارم: رویکرد [illegible]ر غیرتشب[illegible](رویکرد کلامی ـ فلسفی) ۲۴۱
فصل سوم: تعریف خدا با[illegible]عقلی ۲۴۵
گفتار اول: تعریف خدا با صفا[illegible]اتی و سلب (ذاتی باب برهان) ۲۴۶
۱. تعریف خدا با صفات ذاتی ۲۵۰
۱ـ۱. مستقل و غنی ۲۵۱
۱ـ۲. مجرد ۲۵۲
۱ـ۲ـ۱. ویژگی‌های جسم مادی و مجرد ۲۵۴
۱ـ۲ـ۲. تجرد وجود خدا در روایات ۲۵۷
۱ـ۳. بسیط ۲۶۱
۱ـ۳ـ۱. اشاره‌ای به اقسام مرکب ۲۶۴
۱ـ۳ـ۲. بساطت خدا در روایات ۲۶۴
۱ـ۳ـ۳. بسیط وجود مطلق و کل الاشیاء ۲۶۶
۱ـ۳ـ۴. نسبت کثرات با واحد بسیط ۲۶۹

www.ketab.ir

۵ـ۳ـ۱. نسبت ذات خدا و صفات ۲۷۰
۱ـ۵ـ۳ـ۱. نظریه معتزله (نیابت ذات از صفات) ۲۷۱
۲ـ۵ـ۳ـ۱. نظریه اشاعره (اختلاف صفات و ذات) ۲۷۲
۳ـ۵ـ۳ـ۱. نظریه امامیه (عینیت صفات) ۲۷۳
۴ـ۵ـ۳ـ۱. نسبت صفات و ذات خدا در روایات ۲۷۴
تحلیل و بررسی ۲۷۸
۴ـ۱. غیرمتناهی ۲۸۲
۱ـ۴ـ۱. رهاورد وجود بی‌نهایت خدا ۲۸۳
۱ـ۱ـ۴ـ۱. عدم امکان شناخت ذات خدا ۲۸۳
۲ـ۱ـ۴ـ۱. تحقق با تمام موجودات ۲۸۳
۱ـ۴ـ۱. مقارنت با تمام موجودات ۲۸۴
۱ـ۱ـ۱. وجود خدا معلوم‌ترین معارف ۲۸۴
۲ـ تفاسیر نادرست از غیرمتناهی ۲۸۵
۱ـ ۱. تفسیر غیرمتناهی به نامتعین یا فاقد صورت و فعلیت ۲۸۵
تحلیل و بررسی ۲۸۶
۲ـ۲ـ۴ـ۱. تفسیر غیرمتناهی به فاقد وصف ۲۸۶
تحلیل و بررسی ۲۸۷
۳ـ۲ـ۴ـ۱. وصف تناهی و نامتناهی به متصل و کمیات ۲۸۷
تحلیل و بررسی ۲۸۸
۱. وصف غیرمتناهی حکم و انتزاع عقل ۲۸۸
۲. نسبت وصف تناهی و نامتناهی به وجود به اعتبار انتزاع ۲۸۸
۳. ادعای بدون دلیل ۲۸۹
۴. موضوع وصف تناهی و عدم تناهی، مطلق وجود ۲
۵. ناسازگار با اصل امتناع ارتفاع نقیضین ۲
۶. تصریح به عدم تناهی خدا در روایات ۲۹۰
۴ـ۲ـ۴ـ۱. عدم تناهی مستلزم عدم اثبات ۲۹۱
تحلیل و بررسی ۲۹۲
۵ـ۱. واحد و یکتا ۲۹۴

www.ketab.ir

۱ـ۵ـ۱. استحاله فرض عدم اختلاف دو واجب‌الوجود ۲۹۴
۲ـ۵ـ۱. ملازمه اختلاف دو واجب‌الوجود با ترکیب ۲۹۵
۳ـ۵ـ۱. وحدت لازمه وجود نامتناهی و مطلق ۲۹۶
۴ـ۵ـ۱. روایات ۲۹۶
۶ـ۱. عالم مطلق ۲۹۷
۷ـ۱. قادر مطلق ۲۹۸
دیدگاه تحدید قدرت خدا ۲۹۹
۸ـ۱. جواد و خیرخواه ۳۰۰
۹ـ۱. حی و زنده ۳۰۱
۱۰ـ۱. مُرید ۳۰۲
۱۱ـ۱. ازلی و ابدی (سرمدی) ۳۰۲
تعریف خدا با صفات سلبی ۳۰۲
۱ـ۲. غیرمرکب ۳۰۳
۲ـ۲. غیرمادی ۳۰۳
۳ـ۲. نبودن در محل و حال برای غنی ۳۰۳
۴ـ۲. غیرقابل‌اشاره ۳۰۳
۵ـ۲. غیرقابل‌تغییر و انفعال ۳۰۳
۶ـ۲. استحاله الم و لذت ۳۰۴
گفتار دوم: تعریف با صفات فعلیه (ذاتی و علم) ۳۰۴
۱. خدای آفریننده ۳۰۴
۲. علة‌العلل ۳۰۴
فصل چهارم: گزارش و تحلیلی از تعریف‌های خدا ۳۰۷
گفتار اول: تعریف خدا به لحاظ وحدت و کثرت ۳۰۷
۱. اشاره‌ای به پیشینه خداپرستی ۳۰۸
۱ـ۱. توحید ۳۰۸
۱ـ۱ـ۱. یهودیت ۳۰۹
۲ـ۱ـ۱. مسیحیت ۳۱۱
تحلیل و بررسی ۳۱۵

www.ketab.ir

۱. ناسازگاری درونی ۳۱۵
۲. لزوم ترکیب در ذات خدا ۳۱۶
۳. نیاز حال به محل ۳۱۷
۳ـ۱ـ۱. اسلام ۳۱۸
۲ـ۱. خدایان متعدد ۳۱۹
۱ـ۲ـ۱. نظریه پویش‌مندی و دینامیزم ۳۱۹
۲ـ۲ـ۱. نظریه تکاملی دین ۳۲۰
۳ـ۲ـ۱. سه‌گانه‌پرستی «تثلیث» ۳۲۲
۴ـ۲ـ۱. دوگانه‌پرستی «ثنویت» ۳۲۲
۵ـ۲ـ۱. رب‌الاربابی (خدای خدایان) ۳۲۳
۳ـ۱ـ[illegible]خدایی ۳۲۳
[illegible] ۳۲۴
۱ـ[illegible] ۳۲۴
۱ـ[illegible] توحید ذاتی ۳۲۵
۱ـ۱ـ[illegible]۲. و[illegible]یت [illegible]گانگ ۳۲۶
۲ـ۱ـ۱ـ۲. احدیت [illegible] ۳۲۶
۳ـ۱ـ۱ـ۲. وحدت حق ۳۲۷
۲ـ۱ـ۲. توحید صفاتی ۳۲۸
۳ـ۱ـ۲. توحید افعالی ۳۲۸
۴ـ۱ـ۲. توحید عبادی ۳۳۰
۵ـ۱ـ۲. اقسام دیگر توحید ۳۳۰
۳. سلب دو قسم وحدت از خداوند ۳۳۲
۱ـ۳. وحدت عددی ..... [illegible]
۲ـ۳. وحدت نوعی ..... [illegible]
۴. شبهه اطلاق وحدت عددی به خداوند در قرآن ..... [illegible]
تحلیل و بررسی ۳۳۶
۵. شبهه اطلاق وحدت عددی به خداوند در صحیفه سجادیه ۳۳۷
تحلیل و بررسی ۳۳۷

www.ketab.ir

۱. نفی کثرت عددی از خدا ۳۳۸
۲. خدا مبدأ واحد عددی ۳۳۸
۳. نسبت واحدیت به خدا ۳۳۹
۴. نسبت مالکیت نه اتصاف ۳۴۰
۵. تقریب معقول به محسوس ۳۴۰
گفتار دوم: تعریف خدا به‌لحاظ نقش وی در حدوث جهان ۳۴۱
۱. خدای آفریدگار (نظریه متکلمان و فلاسفه) ۳۴۱
۲. خدای متجلی (نظریه تجلی عرفا) ۳۴۳
۳. خدای آفریدگار (نظریه ازلی‌انگاری جهان) ۳۴۳
گفتار سوم: تعریف خدا به‌لحاظ نقش وی در اداره جهان ۳۴۴
۱. حصر فاعلیت به خداوند (اشاعره و اکازیونالیزم) ۳۴۴
۱ـ۱. دیدگاه اکازیونالیزم ۳۴۶
۱ـ۱ـ۱. برخی از معاصران ۳۴۸
۲. فاعلیت خدا در طول فاعلیت علل و اسباب (فلاسفه) ۳۵۱
۲ـ۱. ارتقای نظام علیت به نظام تشأن و تجلی در حکمت متعالیه ۳۵۲
۲ـ۲. تحدید نقش خدا در دنیای فلاسفه غرب ۳۵۵
۲ـ۲ـ۱. خدای صانع (نظریه افلاطون) ۳۵۵
۲ـ۲ـ۲. خدای معمار (مذهب نیوتن) ۳۵۶
۲ـ۲ـ۳. خدای محرک و غایت‌بخش (ارسطو) ۳۵۶
۲ـ۲ـ۴. خدای واضع قوانین حرکت (هیوم) ۳۵۶
۳. فاعلیت مستقیم خدا اصل استثنا (امامیه و بعضی از متکلمان غربی) ۳۵۷
خدای رخنه‌پوش یا تعمیرگاه موقت ۳۵۸
۴. استمرار تجلی و فیضان الهی (خلق مُدام) ۳۵۸
۵. نادیده‌انگاشتن نقش خدا و حصر فاعلیت به علل مادی (تفسیر فیزیکی و دئیستی) ۳۶۰
۵ـ۱. خدای ساعت‌ساز لاهوتی ۳۶۱
۵ـ۲. خدای غایب یا معمار بازنشسته (دئیسم) ۳۶۱
گفتار چهارم: تعریف خدا به‌لحاظ حلول و استعلاء ۳۶۲

www.ketab.ir

۱. تبیین دیدگاه حلول ۳۶۲
۱ـ۱. انحصار وجود حقیقی به خداوند ۳۶۳
۱ـ۲. سه نوع اتحاد محمول با موضوع ۳۶۵
۱ـ۳. تبیین نسبت خدا با هستی با چند مثال ۳۶۷
۲. تبیین دیدگاه استعلاء ۳۶۹
۳. حلول و استعلاء از منظر فلاسفه غربی ۳۶۹
۴. خدای متشخص و غیرمتشخص ۳۷۱
تحلیل و بررسی ۳۷۴
گفتار پنجم: تعریف خدا به‌لحاظ تغییر و اثرپذیری (ثابت و متغیر) ۳۷۶
۱. تعریف خدا به اعتبار تغییر و عدم تغییر ۳۷۶
۱ـ۱. خدای نامتغیر و مستقل ۳۷۷
۱ـ۲. خدای متغیر و وابسته ۳۷۸
۲. تعریف خدا به اعتبار انفعال و عدم آن ۳۷۹
۲ـ۱. خدای تأثر و انفعال‌پذیر ۳۸۰
۲ـ۲. خدای تأثرناپذیر و منفعل ۳۸۰
تحلیل و بررسی ۳۸۰
گفتار ششم: تعریف خدا از منظر شکاکان و منکران ۳۸۱
۱. خدا مفهوم پارادوکس ۳۸۱
۱ـ۱. بی‌نهایت‌بودن صفات موجب تناقض ۳۸۱
تحلیل و بررسی ۳۸۲
۱ـ۲. فاعل مختار مستلزم نقص و نیاز به تکامل ۳۸۳
تحلیل و بررسی ۳۸۴
۱ـ۳. فرض خدای قادر و عالم مطلق موجب ضرورت علمی و جبر ...
تحلیل و بررسی ۳۸۷
۲. بی‌معنایی واجب‌الوجود ۳۸۷
تحلیل و بررسی ۳۸۹
۱. وجوب معقول ثانی فلسفی ۳۸۹
۲. وجوب واجب‌الوجود وجوب ذاتی و ازلی ۳۹۰

www.ketab.ir

سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در قالب چهار پژوهشکدهٔ «حکمت و دین‌پژوهی»، «نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی» و «دانشنامه‌نگاری دینی» و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده دین‌پژوهی با توجه به رسالت عظیمی که در ساحت تبیین، تحکیم و دفاع عالمانه و عقلانی، کشف منطقِ فهم و معرفت دینی، حضور بالفعل علمی در رویارویی با جریان‌های رقیب و معارض و تقویت و توسعه معرفتی جریان‌های همسو و فعال‌سازی آنها در ساحتِ اندیشه و انگیزه اسلامی دارد، مشتمل بر گروه‌های علمی «قرآن‌پژوهی»، «کلام و دین‌پژوهی» و «منطق فهم دینی» با [illegible] برای تحقق اهداف زیر تلاش می‌کند:

۱. بازپ[illegible]ی بازسازی حکمت، کلام و معارف اسلامی؛

۲. تبیین و [illegible]ماندن مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛

۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمیق، پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛

۴. پاسخ به شبهات [illegible] فکر و عقاید و کلام اسلامی؛

۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌ها [illegible] در حوزه زیرساخت‌های اندیشه اسلامی.

در راستای پیراستگی و بالندگی اندیشه دینی، هریک از گروه‌ها پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری [illegible] به طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود یا محققان عرصه دین‌پژوهی واگذار کرده، بر روند اجرا و فرایند [illegible] و تولید نظارت می‌نمایند تا پژوهش و پردازشی درخور و معطوف به نیاز [illegible] جامعه علمی انتشار یافته و در دسترس عموم فرزانگان و دانش‌پژوهان ساحت [illegible] دینی قرار گیرد.

یکی از حوزه‌هایی که این پژوهشگاه در آن به فعالیت گسترده دست زده، حوزه فلسفه دین بود. این نهاد توانست با بهره‌مندی از محققان برجسته، آثار پژوهشی متنوع در راستای پاسخگویی به نیازهای علمی، اجتماعی و فرهنگی

www.ketab.ir

در حوزه فلسفه دین تولید نماید. برای ساماندهی و احراز مرجعیت علمی در این حوزه دانش، پژوهشگاه پیشنهاد تأسیس قطب علمی فلسفه دین را به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ارائه نمود. این پیشنهاد در سال ۱۳۹۱ به تصویب رسید و «قطب علمی فلسفه دین» تأسیس گردید، که اهداف عمده آن عبارتند از:

۱. نقد فلسفه دین غربی

۲. تأسیس و توسعه فلسفه دین اسلامی

۳. پاسخ به سؤالات و شبهات در زمینه مسائل فلسفه دین در عرصه جهانی و ملی

۴. زمینه‌سازی جهت‌دهی فعالیت‌های علمی در حوزه فلسفه دین در حوزه و دانشگاه در دو سطح آموزش و پژوهش برای احراز مرجعیت

۵. پشتیبانی نظری از مبانی عقلی و برون‌دینی نظام اسلامی و کاربردی کردن فلسفه دین اسلامی در این زمینه

۶. کشف و تبیین و دفاع از مبانی علم انسانی اسلامی و نقد مبانی رقیب

۷. ارتقای سطح کمی و کیفی آموزش فلسفه دین اسلامی در دانشکده‌های مربوطه در سراسر کشور

۸. سوق‌دادن محققین برجسته فلسفه دین به سمت مسئله‌یابی در زمینه‌های مرتبط با حوزه فلسفه دین و تبیین تأثیر آن بر زندگی فردی و جمعی و ارائه راه‌حل برای آن

۹. بسترسازی مناسب برای تربیت اندیشمندان متمض در احراز اهل حوزه مسائل فلسفه دین اسلامی

قطب برای تحقق اهداف خود با مراکز و مؤسسات برجسته که در زمینه مورد نظر قطب فعالیت علمی دارند بنای همکاری دارد. این قطب تلاش می‌کند در راستای تحقق اهداف فوق با بهره‌مندی از ظرفیت‌های پژوهشگاه و دیگر مؤسسات و نهادهای علمی کشور و محققان دین‌پژوه در سطح ملی و بین‌المللی فعالیت‌های علمی را سامان و در قالب‌های مناسب ارائه دهد.

www.ketab.ir

اینک آنچه پیش روی شماست نتیجه یکی از پژوهش‌های مشترک «قطب فلسفه دین» و «گروه کلام و دین‌پژوهی» پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است. این پژوهش علمی محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر ***محمدحسن قدردان قراملکی*** است که واکاوی موضوع تصور انسان از خدا پرداخته است و سعی می‌کند از گذر تتبع، نقد و پالایش تصورات ناصواب، تصویر صحیح و جامعی از خدا ارائه دهد؛ ازاین‌رو دو موضوع، دغدغه اصلی مؤلف در این نوشتار بوده است:

الف) آیا شناخت و معرفت خدا اعم از شناخت ذات، اسماء و صفات، امکان دارد؟ اگر امکان دارد چگونه می‌توان به شناخت خدا نائل آمد؟

ب) آیا می‌توان خدا را به دیگران شناساند؟ اگر چنین چیزی امکان دارد، چگونه می‌توان خدا را تعریف کرد؟

دربارهٔ موضوع اول (معرفت خدا)، محقق محترم ضمن محال‌شمردن معرفت ذات خدا به صورت مستقیم، بر آن است که انسان می‌تواند از طریق شناخت صفات ذاتی و فعلی خداوند به ذات خداوند، معرفت و علم اجمالی (معرفت عقلی و شهودی) پیدا کند.

امکان شناخت ذات خدا، با سه رویکرد: عقلی محض، عقلی- حسی و فطری- شهودی، اثبات شده است.

دربارهٔ موضوع دوم (تعریف خدا)، مؤلف محترم ضمن پذیرش امکان تعریف خدا، با انواع تعریف علم حصولی (تعریف ذاتی و محمولات بالصمیمه، تعریف لمی از طریق تحلیل مفهوم و حقیقت واجب‌الوجود، تعریف با حوادث خاص) و نیز گزارش‌های مشترک صاحبان تجربه دینی و علم حضوری، به ارائه تعریف خدا پرداخته است.

ادامه بحث به رهیافت‌های مختلفی که در موضوع چگونگی تعریف خدا وجود دارد، اختصاص یافته است. نویسنده با نقد رویکردهای تشبیهی، تنزیهی و تمثیلی، رویکرد تنزیه در عین تشبیه را پذیرفته است.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق ارجمند، جناب

www.ketab.ir

حجت‌الاسلام والمسلمین آقای ***محمدحسن قدردان قراملکی*** تشکر و قدردانی نماییم؛ همچنین از شورای علمی گروه کلام و دین‌پژوهی، به‌ویژه ارزیابان این تحقیق، حجج اسلام آقایان ***حمیدرضا شاکرین*** و ***عسکری سلیمانی امیری*** که با ارائه دیدگاه‌های ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، کمال سپاس و امتنان را داریم.

قطب علمی فلسفه دین

گروه کلام و دین‌پژوهی

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

www.ketab.ir

مقدمه

۱. طرح مسئله و اهمیت آن

قدمت و پیشینه شناخت انسان نسبت به خداوند به فطرت و سرشت آدمی برمی‌گردد که حتی پیش از آن که در عالم دنیا، بلکه در عالم ذر «ألست» توسط آفریدگار متعال در نهاد وجودی انسان نهادینه شده است؛ چنان‌که آیه زیر از آن خبر می‌دهد:

«وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَني آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلي أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قالُوا بَلي شَهِدْنا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هذا غافِلينَ».[1]

این معرفت و شناخت در کالبد مادی و خاکی آدمی با تعلیم و تذکر الهی رشدونمو پیدا نمود. اولین جلوه آن با تعلیم اسماء از سوی خداوند بر حضرت *آدم* اتفاق افتاد[2] که مقصود از آن شناخت اسماء و صفات حق‌تعالی بود.[3] معرفت الهی، هم از طریق نسل‌به‌نسل و هم از طریق وحدت سرشت در رگ و عروق فرزندان *آدم* استمرار و سیلان پیدا نمود؛ البته نوع شناخت نسبت به

---

۱. اعراف: ۱۷۲. در تفسیر عالم ذر دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که براساس نظریه تجرد نفس و شناخت و پیمان فوق در عالم عقول و بنا بر نظریه متکلمان در عالم ارواح و انوار انسان‌های کوچک و ریز «ذره» منشق‌شده از صلب حضرت آدم صورت گرفته است (برای توضیح بیشتر، ر.ک: محمدحسن قدردان قراملکی؛ *کلام فلسفی*؛ فصل عالم ذر).

۲. بقره: ۳۱-۳۲.

۳. صدرالمتألهین؛ *الشواهد الربوبیه*؛ ص۴۴/ همو، *العرشیه*؛ ص۲۲۹.

مراتب علمی و معرفتی انسان‌ها متفاوت خواهد بود. پیامبران ـ خصوصاً پیامبران اولی‌العزم و انسان‌های کامل مثل خضر و *لقمان* ـ در مرتبه بالایی از معرفت الهی قرار دارند؛ چنان‌که امام *علی*ﷺ از معرفت و رؤیت خداوند، البته از سنخ رؤیت شهودی سخن می‌راند: «**مَا كُنْتُ أَعْبُدُ رَبّاً لَمْ أَرَهُ. قَالَ: وَكَيْفَ رَأَيْتَهُ؟ قَالَ: وَيْلَكَ لَاتُدْرِكُهُ الْعُيُونُ فِي مُشَاهَدَةِ الْأَبْصَارِ وَ لَكِنْ رَأَتْهُ الْقُلُوبُ بِحَقَائِقِ الْإِيمَانِ**».[1]

در مقابل انسان‌های کامل، انسان‌های عادی هستند که نگاه معرفتی‌شان به خداوند از مرتبه پایین است؛[2] چه‌بسا خداوند را در وجود جسم و قابل مشاهده با چشمان مادی انگاشته و از پیامبران خواستار رؤیت یا تعیین مجسمه و تمثال خدا شده‌اند![3] نمونه آن، تصویر شبان معاصر حضرت *موسی* از خداوند است که او را متناسب افکار شبانی خود تصور نموده و به آن عشق می‌ورزید.[4]

تصویر ناصحیح و توهم آلود از خدا به عوام مردم اختصاص نداشته، بلکه دامنگیر فلاسفه نامی یونان نیز شده است مثل *افلاطون* و *ارسطو* نیز شده است. خدای *افلاطون* نه خدای خالق است و نه خدای صورتگر، خدای *ارسطو* نه خدای آفریدگار که خدای محرک است؛ لذا تاریخ پژوهان معتقدند در فلسفه یونان هم خدای واحد و هم خدایان متعدد مطرح بوده است.

---

۱. کلینی؛ *ثقه‌الاسلام*؛ ج۱، صص۹۷ و ۱۳۸، شیخ صدوق؛ *التوحید*؛ صص۱۰۹ و ۳۰۴/ محمدباقر مجلسی؛ *بحار الأنوار*؛ ج۴، صص۲۷ و ...

۲. اینجا می‌توان به تفاوت دو صحابه معروف یعنی سلمان و ابوذر که امام سجادﷺ فرمود اگر ابوذر می‌دانست که در قلب سلمان چه می‌گذرد، او را می‌کشت می‌رساند. **وَ اللّهِ لَوْ عَلِمَ أَبُوذَرٍّ مَا فِي قَلْبِ سَلْمَانَ لَقَتَلَه** (محمد بن یعقوب کلینی؛ *اصول کافی*؛ ج۱، ص۴۰۱/ محمدباقر مجلسی؛ *بحار الأنوار*؛ ج۲، ص۱۹۰).

۳. **قالُوا يا مُوسَى اجْعَلْ لَنا إِلهاً كَما لَهُمْ آلِهَةٌ قالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ** (اعراف: ۱۳۸)/ **وَإِذْ قُلْتُمْ يا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ** (بقره: ۵۵/ نساء: ۱۵۳).

۴. دید موسی یک شبانی را به راه — کو همی گفت ای خدا و ای اله.
تو کجایی تا شوم من چاکرت — چارقت دوزم زنم شانه سرت
دستکت بوسم بمالم پایکت — وقت خواب آید بروبم جایکت... (جلال‌الدین مولانای بلخی؛ *مثنوی معنوی*؛ دفتردوم، بیت ۲۵-۱۷۲۰، ص۲۸۰).

www.ketab.ir

در سده‌های اخیر نیز دانشمندان، اعم از عالمان علوم نظری مثل فلاسفه و عالمان دینی و تجربی، تعریف‌های مختلف و بعضاً غیرمنطقی‌ای از خدا ارائه کرده‌اند، به‌طوری‌که برخی از خدای ساعت‌ساز لاهوتی، خدای رخنه‌پوش، خدای واضع قوانین طبیعی و خدای بازنشسته سخن راندند.[۱]

تحریف‌ها و ارائه تصویر باطل از خدا به قلمرو ادیان آسمانی مثل ثنویت در آیین زرتشت (خدای یزدان و اهریمن) و آیین یهودیت (پسرخداانگاری عُزَیر[۲] و خداانگاری گوساله سامری[۳]) و آموزه تثلیث در مسیحیت[۴] سرایت کرده است. خوشبختانه *قرآن کریم* به‌علت حفظ اصالت آسمانی‌اش از گزند تحریف در امان مانده است، لکن متأسفانه برخی از نحله‌های کلامی جهان اسلام از این آفت مصون نماندند و مثلاً مجسمه از باب تشبیه به تجسم خدا و اشاعره به رؤیت خدا در بهشت اعتقاد ورزیده‌اند.[۵] درباره توصیف ذات خدا نیز دیدگاه‌های مختلف ارائه شده که تفصیل آن در فصل آخر کتاب گزارش خواهد شد.

با توجه به نکات پیش‌گفته، روشن شد که تصویر خداوند در نزد برخی از انسان‌ها و مکتب‌ها، تار و کدر بوده و تحریف‌سازی و پالایش نیازمند است، ازاین‌رو ادیان و پیامبران تمام جهد و کوشش خود را در ارائه تصویر مناسب و واقعی از آفریدگار به مخاطبان خود صرف کرده‌اند تا تصور صحیح ولو محدود و ناقص از خدا جوانه‌های معرفت و ایمان در سرشت انسان‌ها بارور و

---

۱. تفصیل دیدگاه‌های مورد اشاره در متن و مستندات آنها در فصل آخر کتاب (تحریف‌های خدا) ذکر خواهد شد.

۲. توبه: ۳۰.

۳. اعراف: ۱۴۸/ طه: ۸۸.

۴. وَ قالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قالَتِ النَّصارى الْمَسيحُ ابْنُ اللَّهِ ذلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْواهِهِمْ يُضاهِؤُنَ قَوْلَ الَّذينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (توبه: ۳۰)/ يا أَهْلَ الْكِتابِ لا تَغْلُوا في دينِكُمْ وَ لا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلاَّ الْحَقَّ إِنَّما الْمَسيحُ عيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَ كَلِمَتُهُ أَلْقاها إِلى مَرْيَمَ وَ رُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ وَ لا تَقُولُوا ثَلاثَةٌ (نساء: ۱۷۱/ مائده: ۱۱۶).

۵. بحث رؤیت خدا در آینده در دفتری مستقل ارائه خواهد شد.

www.ketab.ir

شکوفا شده و رهپویان آن به ساحل سعادت سرمدی نایل گردند؛ لذا بحث شناخت و معرفت خدا اعم از شناخت ذات، اسماء و صفات و در مرحله بعد بحث اثبات وجود حق‌تعالی از مباحث بنیانی ادیان آسمانی به‌شمار می‌رود. در اسلام نیز تأکیدات فراوانی بر آن شده است که آیات و روایات آن ذیل دیدگاه امکان شناخت ذات خدا خواهد آمد.

۲. پیشینه تحقیق

پیشینه تحقیق به‌معنای بحث شناخت خدا و شناساندن آن به دیگران به زمان ظهور ادیان و پیامبران برمی‌گردد که عالمان ادیان با شناساندن خدا به مردم به تبیین جنبه‌های آن برحسب ظرفیت مخاطبان می‌پرداخته‌اند.

در جهان اسلام بحث شناخت خدا نخست در آیات و به‌دنبال آن در روایات پیامبر ﷺ و امامان ﷺ مطرح شده است. نصوص دینی ناظر بر شناخت خدا حاوی نکات دقیق و ژرفای در معرفت و تعریف خداوند هستند که در متن کتاب اشاره خواهد شد.[۱] عالمان اسلامی اعم از محدث، مفسر، متکلم و فیلسوف در تبیین آیات و روایات در ضمن آثار خود به تحلیل شناخت خدا و زوایای آن از امکان شناخت ذات، اسماء و صفات و تعریف آن پرداخته‌اند. شمار آثار منتشر شده در زمینه خدا به صدها بلکه چه‌بسا به هزاران اثر بالغ می‌شود، لکن بیشتر به موضوع اثبات وجود خدا و برخی نیز به تبیین اسماء و صفات پرداخته‌اند، که می‌توان به کتاب ***الأسماء و الصفات بیهقی*** (۴۵۸-۳۹۲ق) و ***ابن‌تیمیه*** (۶۵۲-۵۹۰ق) اشاره کرد.

اما در موضوع تحقیق (چگونگی معرفت انسان به خدا و ممکن تعریف آن) نگارنده کتاب مستقلی مشاهده ننمود؛ چنان‌که اشاره شد، اندیشوران متقدم آن را در ضمن مباحث تخصصی بحث کرده‌اند. از معاصران علامه ***طباطبایی*** در

---

۱. درباره موضع نصوص دینی و فلسفه درباره ادله اثبات خدا، ر.ک: محمدحسن قدردان قراملکی؛ ***خدا در حکمت و شریعت***؛ فصل دوم و سوم.

www.ketab.ir

آثار مختلف خود ازجمله در تفسیر گران‌سنگ ***المیزان*** و ***اصول فلسفه*** و ***الرسائل التوحیدیه*** و استاد ***مطهری*** در پاورقی‌های ***اصول فلسفه*** و آثار دیگرش و استاد ***جوادی آملی*** به تبیین موضوع پرداختند. اخیراً هم از محققان آثاری درباره شناخت خدا تدوین یافته است که نوعاً توصیف و گزارشی از آرای عالمان خصوصاً اندیشوران غربی است.[۱]

او با مراجعه به آثار منتشره در مباحث دینی مغرب‌زمین اعم از دین‌پژوهی (کلام)، فلسفه و فلسفه دین، این نکته دستگیر می‌شود که آنان در چهار و پنج دهه اخیر اهتمام بیشتری نسبت به چیستی حقیقت الوهی، معنا و مفهوم خدا دارند و چند کتاب آنان نیز به فارسی برگردانده شده است.[۲]

۳. روش تحقیق

روش این تحقیق کتابخانه‌ای با رویکرد توصیفی و تحلیلی است که گاهی تطبیق نیز در آن مشاهده می‌شود.

۴. سؤالات اصلی و فرعی

موضوع این تحقیق نحوه شناخت و تصور انسان از خداوند و نیز نحوه تعریف آن است. سؤال اصلی تحقیق از دو سؤال ذیل تشکیل خواهد یافت:

الف) وجود واقعی و به‌تعبیری تصویر حقیقی خدا نزد انسان چگونه است؟ ب) آیا وجود خداوندی قابل ارائه و تبیین در کتاب یا تعریف است؟

توضیح اینکه سؤال اول تنها به توصیف و گزارشی از تصاویر خدا در اذهان

---

۱. ر.ک: عبدالله نصری؛ ***خدا در اندیشه بشر***/ صالح حسن‌زاده؛ ***سیر و تطور مفهوم خدا***/ ر.ک: ***تا نیچه***/ همایون همتی؛ ***خدا در فلسفه دکارت و صدرالدین شیرازی***.

۲. ادلر، مورتیمر، ج: ***چگونه درباره خدا بیندیشیم***/ هانس کونگ؛ ***خدا در اندیشه فیلسوفان غ***... اچ. پی آون؛ ***دیدگاه‌ها درباره خدا***/ ه. پ آون؛ مقاله تعاریف و مفاهیم خدا، دایرةالمعارف فلسفه، زیر نظر کاپلستون، ج۵، مندرج در: بهاءالدین خرمشاهی؛ ***خدا در فلسفه***/ باوکر جان وسترديل؛ ***مفهوم خدا، رهیافت‌های جامعه‌شناسانه، انسان‌شناسانه و روان‌شناسانه***/ اتین ژیلسون؛ ***خدا و فلسفه***.

www.ketab.ir

۲ـ۳. استقرای کامل، تدوین نو و برای اولین‌بار از ادله قائلان به امکان شناخت ذات خدا با شش دلیل (اشتراک در وجود و ذات، توقف حکم به اصل شناخت، برهان صدیقین، تجربه دینی و فنا).

۳ـ۳. تقسیم جدید از ادله قائلان به استحاله شناخت ذات خدا به دو تقسیم: الف) ادله ناظر بر متعلق شناخت؛ ب) ادله ناظر بر فاعل شناسا.

۴ـ۳. استقرا و تدوین جدید از ادله قائلان به امکان شناخت ذاتی خدا.

در بخش دوم (تعریف و توصیف خدا) فصل اول آن نکات زیر قابل تأمل است:

۵ـ۳. اصل بخش دوم با عنوان فوق می‌توان مدعی شد که با تقریر کامل در فلسفه [illegible] نو می‌باشد.

۶ـ۳. با توجه به آرای فلسفه غرب در ابداع تقسیم‌های مختلف برای «معرف» ازجمله تعریف حسی، اشاره‌ای، متنی، سیاقی، عملی و کارکردی، برای اولین بار نگارنده کوشیده است امکان تعریف خدا را در قالب‌های فوق تحلیل و بررسی کند.

۷ـ۳. تدوین جدید و کامل [illegible] قائلان به استحاله تعریف خدا (عدم امکان تعریف ماهوی، عدم امکان تعریف با محسوسات، توقف تعریف به اصل شناخت ذات).

۸ـ۳. تدوین جدید و کامل از ادله قائلان به امکان تعریف خدا (تعریف به علم حصولی و حضوری).

۹ـ۳. دیدگاه‌های معروف (تشبیهی، تنزیهی، تمثیلی، جمع تنزیه و تشبیه) نوعاً درباره شناخت خدا مورد استفاده قرار گرفته، نویسنده در این تحقیق کوشیده است با چهار رویکرد فوق نیز به تعریف و توصیف خدا بپردازد.

۱۰ـ۳. در فصل آخر کتاب، نویسنده با تأمل در انواع تعریف اندیشمندان از خدا برای اولین‌بار تمام تعریف را با تقسیم موضوع محور دسته‌بندی کرده است؛ مثل تعریف براساس: وحدت و کثرت، نقش خدا در حدوث و اداره جهان، تغییر و اثرپذیری، حلول و استعلا، تعریف‌های شکاکان و منکران.

www.ketab.ir

۱۱ـ۳. همچنین از نوآوری در عرصه تقریر می‌توان به تقسیم‌بندی تعریف‌های خدا اشاره کرد که نخست با ارائه یک تقسیم‌بندی جدید از نوع تعریف (تقسیم معرف به تعریف با مفاهیم کلی ـ ذاتی باب ایساغوجی، باب برهان و علوم ـ و تعریف با محسوسات متداول در فلسفه غرب مثل تعریف اشاره‌ای و مصداقی و عملی)، می‌کوشد خدا را با دو نوع تعریف، یعنی با علم حصولی (ذاتی باب برهان (محمولات بالصمیمه) و باب علوم (محمولات بالصمیمه)) و با علم حضوری تعریف کند.

۴. نوآوری در تحلیل‌ها و ادله: یکی از نوآوری‌های این تحقیق، اضافه‌کردن بُعد ایراد ادله یک دیدگاه یا نقد آن است که حاصل تأمل نگارنده است پس از تحلیل یا نقد فوق در موضع دیگر برای دیدگاه دیگری مطرح بود که از آن به‌عنوان دلیل دیدگاه خاصی استفاده شد؛ مثلاً فلاسفه به عدم امکان شناخت حقیقت [illegible] معتقدند، لکن از آن به‌عنوان دلیل عدم شناخت خدا استفاده نشده است که [illegible] این حقیقت چنین شد.

۵. نظریه‌پردازی: نگارنده [illegible] مختار خود در هر دو بخش (تصور و تعریف خدا) را با تقریر ادله رایج و [illegible] اثبات کرده است. در بخش اول نگارنده با سه رویکرد: (۱. عقلی محض با تأکید بر برهان صدیقین و تحلیل واجب‌الوجود؛ ۲. رویکرد عقلی، حسی با تأکید بر [illegible] حدوث، حرکت و نظم؛ ۳. رویکرد فطری شهودی با تأکید بر تعلق فطری به موجود کامل، محبوب و قادر مطلق یکتا) به اثبات امکان شناخت [illegible] خدا [illegible] به‌طور اجمال ـ پرداخته است.

در بخش دوم نگارنده با انواع تعریف علم حصولی (تعریف [illegible] ذاتی باب برهان و علوم) و علم حضوری به ارائه تعریف خدا پرداخته است.

نگارنده بر این باور است به‌علت عظمت موضوع بحث و محدودیت [illegible] خصوصاً کاستی‌های معرفتی و شهودی اینجانب، مجال گسترده‌ای برای بسط بحث باقی مانده است که امید است در آینده شاهد پژوهش‌های کامل‌تری در تبیین وجود الوهی و تعریف آن باشیم. هرچند انسان تا انسان است بر معرفت

www.ketab.ir

خدای خود قادر نخواهد بود، چنان‌که خداوند در *قرآن* سه مرتبه فرمود: «**وَ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدْرِهِ**»؛[۱] لکن انسان از باب تحقق عینی پایه اول دین و دین‌داری «**أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُه**»[۲] باید نهایت جهد خود را در شناخت حقیقت الوهی مبذول دارد.

ای برون از وهم و قال و قیل من — خاک بر فرق من و تمثیل من[۳]
ای ورای عقل‌ها و وهم‌ها[۴] — رحم فرما بر قصور فهم‌ها

در پایان بر خود فرض می‌دانم که از تأمل و دقت نظری ارزیابان اندیشور تحقیق جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر ***عسکری سلیمانی*** و دکتر ***حمید رضا شاکرین*** همچنین از اعضای شورای علمی گروه کلام تشکر نمایم که با یادآوری [illegible] ظریف و سودمند اصلاحی خود بر این بنده منت نهادند. «**اللهم وفقنا [illegible] ترضی**»

محمدحسن قدردان قراملکی

---

۱. انعام: ۹۱/ حج: ۷۴/ زمر: ۶۷.
۲. ابومنصور طبری؛ ***الاحتجاج***؛ ج۱، ص۱۹۸/ ***نهج‌البلاغه***؛ خطبه اول، ص۳۹.
۳. جلال‌الدین مولانای بلخی؛ ***مثنوی معنوی***؛ دفتر ۵، بیت ۳۳۱۸، ص۹۹۲.
۴. همان، دفتر ۶، بیت ۱۰۹۴، ص۱۰۹۷.

www.ketab.ir